

Bedî' İlminde Aks Sanatı ve Kur'an'dan Örnekler

Muhammet Vehbi Dereli

Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Arap Dili ve Belağatı Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
mvdereli@gmail.com

Öz

Bir ilim dalı olarak Bedî', Arap belagatinde kelâmî, lafız ve mana yönünden süsleyip güzelleştirme usûl ve kaidelerini ortaya koyar. Onun incelediği bedî' sanatlarından biri de aks'tır. Aks, manevî sanatlardan biri kabul edilse de aynı zamanda söz ahengi sağlayan bir sanattır. Bir cümlelin sonunu başa, başını da sona alarak yeni bir cümle oluşturmak şeklinde tanımlanır. Tebdîl olarak da bilinir. Arap belagati ve Türk edebiyatının nazım ve nesrinde geçmekle birlikte nazım olarak kullanımı daha yaygındır. Bu sanatın gelişmesinde Ebû Hilâl el-Askerî, İbn Ebi'l-İsba' ve el-Kazvî'nî gibi âlimlerin önemli katkıları olmuştur. Ancak o, özellikle kalb ve tasdîr gibi sanatlarla karıştırılmaktadır. Bedî' ilminde hâlihazırda isimlendirilmemiş üç farklı kullanımı vardır. Bu türlerin ikisi, Kur'an'da da yer alır. Bundan dolayı bu çalışma, aks sanatını müstakil olarak ele almış, onun türlerine isim önerisinde bulunmuş ve bu türlerin Kur'an'daki örneklerini ortaya koymuştur. Bunu yaparken de Kur'an âyetlerinden yararlanarak, aks sanatını kendisiyle karıştırılan sanatlardan ayırmayı hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Belagat, Bedî' İlmi, aks, ses ahengi, Kur'an

The Art of Aks in al-Bedi and Examples from the Quran

As a branch of science, al-Bedi reveals the procedures and rules of the grammatical construction of sentences in terms of words and meaning. One of the arts investigated by al-Bedi is "aks." Although aks is considered as one of the semantic arts, it is also an art providing harmony. Aks is defined as the art to form new sentences by changing the places of sentence parts from the beginning to the end and vice versa. It is also known as "tabdil." Although this art is used in poetry and prose of Turkish and Arabic literature, it is used more frequently in poetry. Scholars like Abu Hilal al-Askari, Ibn Abi'l-Isba and al-Qazwini have contributed the development of this art. However this art is often mistaken with other arts such as kalb and tasdir. In the science of al-Bedi it has three different uses, each without a name. Two of these are also used in verses of the Quran. For that reason, this research has investigated the art of aks separately, proposing some names to its varieties and has examined the examples of this art in the verses of the Quran. This research has also intended to clearly identify this art and help researchers distinguish this art of aks from others.

Key Words: Rhetoric, al-Bedi, aks, harmony, Quran

Atıf

Muhammet Vehbi Dereli, Bedî' İlminde Aks Sanatı ve Kur'an'dan Örnekler
Marife, Yaz 2014, ss. 9-24

Giriş: Bedî' İlminin Oluşum Süreci ve Bedâi'u'l-Kur'ân

بدیع kelimesi بَدَعَ fiilinden türemiş; فَعِيل kalıbında bir mubalağa kipidir. Örneksiz ve modelsiz olarak bir şey icat eden, örneği ve modeli olmadan yaratılmış olan” demektir. Kur'an'ın بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ: “O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır.”¹ âyeti, Allah'ın örneği yokken gökleri ve yeri yarattığını ifade eder. Buna göre *Bedî'*, “örneği olmayan bir şeyi meydana getiren, kendinden önce hiçbir şeyin var olmadığı zat” anlamında Allah'ın isimlerinden biri kabul edilir.² *Bedî'*, daha sonra bir ilim dalı sayılarak, Belagat'in ana bölümlerinden biri hâlini almıştır.

Hicrî III. yüzyılın ikinci yarısı, Arap belagati çalışmalarının metin düzeyinde başlangıç dönemidir. Bu dönemde belagete yönelik metin çözümlerinin ilk örnekleri İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *eş-Şi'ru ve's-Şu'arâ*'sında görülür. Çünkü o, bu eserinde şiirsel söylemi sorgular ve şiirin yapısının, ana temasının, şairin amacının, betimleme şeklinin, kullandığı sembollerin bir dökümünü sunar. Ayrıca yine bu dönemde Aristo'nun *Rhetorike (Techne)* adlı eserini Nasturî bilgin İshak b. Huneyn (ö. 298/910) Arapçaya çevirerek belagat bilimi alanında Yunanlıların birikimiyle Arapları yüzleştirmiştir. İşte bu nedenlerden ötürü, hicri III. yüzyılın Arap belagatinin tarihsel bir dönüm noktası olduğu söylenebilir.³

Bu dönem aynı zamanda ilmu'l-bedî'in, ilmu'l-beyânın bir alt bileşeni olmaksızın kurtularak bağımsız bir disiplin hâlini aldığı dönemdir. Ancak ilmu'l-bedî'in, tam anlamıyla bir ayırışma sağlayamadığını ve ilmu'l-beyânın konuları olan mecâz ve kinâye'nin ilmu'l-bedî' disiplini içinde ele alındığını da görmekteyiz. Belagat ilmi, me'ânî, beyân ve bedî' adlarında üç farklı disipline, ancak hicri VII. asırda kesin çizgilerle ayırışabilmiştir. Örneğin, İbnu'l-Esîr (ö. 637/1239), belagati sadece ilmu'l-beyân olarak tanımlar ve diğer iki disiplini ilmu'l-beyânın dalları olarak görür. Benzer bir şekilde ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1209) ilmu'l-bedî'i Arap belagatinin bağımsız bir disiplini şeklinde algılamazlar. İbnu'l-Mu'tez (ö. 296/909), Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948) ve Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009) ise ilmu'l-bedî'in bağımsız bir disiplin olduğu görüşüne sahip ilk dönem bilginleri arasında yer alırlar.⁴

Belagat'in müstakil bir dalı olarak *Bedî'*, kelâmı, lafız ve mana yönünden süsleyip güzelleştirme usûl ve kaidelerini gösteren ilim dalı şeklinde tanımlanabilir.⁵ Bu süsleme ve güzelleştirme şekillerinin bir kısmı manâ, bir kısmı da lâfızla ilgilidir. *Bedî'* terimi, belagat ilminin bölümlerinden birinin ismi olduğu gibi bu ilmin kapsamına giren edebî sanatların her birine de *bedî'* denmektedir. Nitekim Araplar, çeşitli bedî' sanatları ihtiva eden şiirlere *bedî'iyye* adını vermişlerdir.⁶

¹ Bakara, 2/117.

² el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, I, 121.

³ Kızıklı, “Arap Dili Belâgat Bilimine Kuramsal Bir Yaklaşım”, s. 18.

⁴ Krş. Kızıklı, *agy.*

⁵ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, s. 423 vd.; el-Kazvînî, *el-İzâh*, s. 348 vd.

⁶ Emîn, *el-Belâğatu'l-Arabiyye*, III, 11.

Apaçık bir Arap lisanıyla indirilen Kur'ân-ı Kerim,⁷ ilâhî mesajını aktarırken, gerek manevî gerekse lafzî birçok sanatı en güzel tarzda kullanmış ve muhataplarını etkilemiştir. Zira insan, yaratılışı gereği süslü ve güzel ifadelerden, sanatlı sözlerden hoşlanır. Kur'an'ın, bir bakıma Arap dilinin süsleyicileri olan bedî' sanatlarını yoğun biçimde kullanması, *Bedî'u'l-Kur'ân* adında birtakım eserlerin telifine ve *Bedâi'u'l-Kur'ân* olarak tanımlanan özel bir alanın oluşumuna⁸ yol açmıştır. Bu eserlerin en meşhuru İbn Ebi'l-İsba' (ö. 654/1256) tarafından kaleme alınmıştır. Diğer taraftan, Kur'an'da hangi bedî' sanatlarına yer verildiği hususunda da farklı görüşler vardır. İbn Ebi'l-İsba', Bedî' ilmine dair *Tahrîru't-Tahbîr fî Sinâ'ati's-Şi'r ve'n-Nesr* ve *Beyâni 'Îcâzi'l-Kur'an* adlı eserinin dışında, *Bedî'u'l-Kur'âni'l-Mecîd* adında müstakil bir eser daha yazarak, Kur'an'da yer alan yüzden fazla edebî sanata dair örnekler vermiştir.⁹ Kur'an'da görülen bedî' sanatlarından biri de bu makalenin konusu olan aks sanatıdır.

1. Aks Sanatı

1.1. Aks Kavramının Tanımı

1.1.1. Lugat Anlamı

العكسُ, mucerred sulasînin 2. babından sarîh mastardır. el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791), aks mastarını عَلَى الشَّيْءِ عَلَى أَوَّلِهِ "bir şeyin sonunu baş tarafına/ilk hâline çevirmek" şeklinde tanımlar ve şu beyit ile istişhad eder: (Tavîl)

وَهُنَّ لَدَى الْأَكْوَارِ يُعَكِّسْنَ بِالْبُرَى
عَلَى عَجَلٍ مِنْهَا وَمِنْهُنَّ نَعْنَعُ¹⁰

*O kadınlar, demirci ocaklarının yanında oraya doğru hızla koşarak talaşa dönüşürler. Onlardan, uzaklaşanlar da vardır.*¹¹

⁷ Şu'ara, 26/195.

⁸ Mesela es-Suyûtî, *el-İtkân*'da 58. bölüme *fî Bedâi'i'l-Kur'ân* adını vermiştir. Bk. III, 284.

⁹ Bunlar istiâre, mecâz, kinâye, irdâf, temsîl, teşbîh, îcâz, ittisâ', işâre, musâvât, mukârane, bast, îğâl, teşrî' (tev'em), tetmîm, tekmlî, ihtirâs, istiksâ', tezyîl, ziyâde, terdîd, teattuf, tekrar, tefsîr, izâh, nefyu's-şey'i bi îcâbih, el-mezhebu'l-kelâmî, el-kavlu bi'l-mu'ceb, ibhâm, munâkada, hîde ve intikâl, iscâl ba'de'l-muğâlata, teslîm, ta'lîl, teshîm, tesmît, reddu'l-acuz ale's-sadr, teşâbuhu'l-etraf, ifrât fi's-sîfe, tahyîr, tevîd, ilcâ', i'tilâfu'l-fâsile ma'a mâ yedullu aleyhi sâiru'l-kelâm, tevriye, istihdâm, iltifât, iltizâm, ittirâd, insicâm, idmâc, iftinân, iktidâr, i'tilâfu'l-lafzi maa'l-ma'nâ, temzîc, tanzîr, istidrâk ve rucû', istisnâ, isbâtu's-şey'i li's-şey'i bi nefyihî an ğayri zâlike's-şey'i, te'kidu'l-medh bimâ yuşbihu'z-zem, teşkîk, tehekkum, şemâte, teğayur, tefrîk ve cem', selâmetu'l-ihtirâ', sıhhatu'l-aksâm, istitrâd, infisâl, tedbîc, tendîr, tenkît, tefvîf, tecâhulu'l-ârif, mumâsele, terşîh, tevhîm, tevşîh, ta'lîk, tafsîl, husnu't-tazmîn, telfîf, tecnîs (cinâs), tescî' (sec'), cem'u'l-muhtelifa ve'l-mu'telifa, husnu'n-nesak, remz ve îmâ, hasru'l-cuz'î ve ilhâkühü bi'l-kullî, 'itâbu'l-mer'i nefsehû, aks ve tebdîl, invân, ferâid, kasem, munâsebe, tîbâk, mukâbele, nevâdir, muvârahe, muvâzene, murâca'a, nevâhe, ibdâ', tehzîb, tâat ve isyan, selb ve îcab, husnu'l-ibtidâât, husnu'l-beyân, husnu'l-ittibâ', ber'atu't-tehallus ve husnu'l-hâtîme olmak üzere yüz dokuz sanattır. Bk. İbn Ebi'l-İsba', *Bedî'u'l-Kur'âni'l-Mecîd*, s. 17 vd.

¹⁰ Aynı anlamı ve ilgili beyti nakleden İbn Manzûr (ö. 711/1311), beytin son kelimesini يَكْنَعُ olarak verir.

Bk. *Lisânu'l-Arab*, VI, 144.

¹¹ *Kitâbu'l-Ayn*, III, 208.

Diğer lugat bilgileri, el-Halil b. Ahmed'den esinlenerek genellikle kelimeye aynı anlamı vermişlerdir. İlk dönem kaynaklarında ayrıca “yere çöktürmek için devenin burun ve ağzına, ayak bileklerine varacak şekilde *ikâs* adı verilen ipi sıkıca bağlamak/çaprazlamak, başını hareket ettirememesi için devenin ön ayaklarını bağlayıp onlarla boynunu birleştirmek” anlamlarına rastlarız. Böylece aks, çaprazlamak ve karşı koymak anlamlarını da ihtiva etmektedir. عَكَسَ mastarı aynı zamanda تَرَادُجٌ وَ تَرَاجُجٌ: “tekrar birleşmek, birbirine dönmek, iade etmek” anlamlarına da gelir.¹²

ez-Zemahşerî ise *Esâsu'l-Belâğ'a* da عَكَسَ maddesinde كَلَامٌ مَعْكُوسٌ ifadesine yer verir ve onu مَقْلُوبٌ (dönüştürülmüş, ters yüz edilmiş söz) kelimesi ile karşılar. Daha sonra bu kökten emir kipinin geçtiği الْحَيْلُ بِاللُّجْمِ: “Nefislerinizi atın gemlerle engellendiği gibi engelleyin!” rivâyetini aktarır.¹³

Aks mastarının bir diğer anlamı da “bir şeyi asılarak aşağı çekmek, yerle birleştirmek”¹⁴ olarak karşımıza çıkar.

O halde aks kavramının lugatte, “bir şeyi ters çevirmek, dönüştürmek, birine veya bir şeye karşı koymak ve farklı şeyleri çaprazlama birleştirmek” anlamları üzerinde yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Bunlar da “bir şeyi tersine çevirmek ve bazı şeyleri çapraz şekilde bir araya getirmek” şeklinde özetlenebilir. Kelime daha sonra “yansıtmak ve aksettirmek” anlamlarında da kullanılır olmuştur.

1.1.2. Terim Anlamı

Bir cümle veya mısraın sonunu başa, başını da sona almak suretiyle yeni bir cümle veya mısra oluşturmaya *aks* adı verilir. Bu sanata *tebdîl* de denir.¹⁵ Bazı kaynaklarda ise bu sanat *el-aks ve't-tebdîl* adıyla verilir.¹⁶ Aks, bir mısra veya cümlemin yahut cümle içinde bir ibarenin sonunu başa, başını sona alarak yeni bir ibare ve tamlama meydana getirmekle oluşur. Aks sanatı yapılacak kelimeler arasında bir anlam münasebetinin bulunması kaçınılmazdır. Şairin şu beyti buna örnektir:¹⁷ (Tavîl)

جَهَلْتُ وَمَ تَعَلَّمْ بِأَنَّكَ جَاهِلٌ
فَمَنْ لِي بِأَنْ تَدْرِي بِأَنَّكَ لَا تَدْرِي

Cahil olduğunu bilmediğin halde cehalet gösterdin. Bu sebeple bilmediğini bilmen suretiyle bana iyilik yap!

¹² el-Cevherî, *es-Sihâh*, III, 951; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa*, IV, 107.

¹³ ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğ'a*, I, 672. Rivayet için bk. İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 284. Rivayet, Rabî' b. Haysem'den nakledilir.

¹⁴ İbn Manzûr, *age.*, VI, 145.

¹⁵ el-Askerî, *Kitâbu's-Sinâ'ateyn*, s. 371; İbn Ebi'l-İsba', *Tahrîru't-Tahbîr*, s. 318; el-Kazvîni, *age.*, s. 362; İbn Hicce, *Hizânetu'l-Edeb*, I, 354.

¹⁶ Bk. İbn Ebi'l-İsba', *agy.*; el-Kazvîni, *agy.*

¹⁷ el-Askerî, *age.*, s. 371.

Bu beyitte önce muhatabın kendi cahilliğini bilmediğinden söz edilmiş, daha sonra da ona bilmediğinin farkında olması hatırlatılmıştır. Bilmediğini bilmemek cahillik ise bilmediğini bilmek de bir nimettir.

İslam Hukukunda şuf'a hakkı ile ilgili olan جَاؤُ الدَّارِ أَحَقُّ بِدَارِ الْجَارِ: "Evin komşusu, komşunun evine (satın almaya) daha layıktır."¹⁸ hadisinde de aks sanatının bulunduğu ifade edilir.¹⁹ Bu hadiste جَاؤُ الدَّارِ ifadesinden sonra, terkinin kelimelerinin yerleri değiştirilerek دَارِ الْجَارِ ifadesine yer verilmesi, aks sanatının bir türünü oluşturmuştur.

Aks, duyulan bir söz üzerine ona uygun şekilde verilen karşılıklarla da gerçekleşir. Ebû Hilâl el-Askerî'nin aktardığına göre cömert bir zat olan Huseyn b. Sehl,²⁰ kendisine لَيْسَ فِي السَّرْفِ خَيْرٌ: "Aşırılık/israfta hiçbir hayır yoktur." diyen kimseye لَيْسَ فِي الْخَيْرِ سَرْفٌ: "Hayırda hiçbir aşırılık/israf olmaz." cevabını vererek başarılı bir aks sanatı meydana getirmiştir.²¹

Aks kavramının, ıstılahtaki "Bir cümlelin sonunu başa, başını da sona almak" anlamıyla sözlük anlamını Arap belagatinde büyük ölçüde korumuş olduğunu görüyoruz. Aks, uygulanış şekli itibariyle sözlük anlamını çağrıştıran, hatta onunla doğrudan uyumlu sanatlardan biridir.²²

1.2. Aks Sanatının Tarihçesi

Ebû Hilâl el-Askerî, ilk sistematik belagat eseri sayılabilecek *Kitâbu's-Sinâ'ateyn* adlı eserinin bedî' sanatlarına ayırdığı dokuzuncu babının on üçüncü faslını aks sanatına tahsis ederek, bu sanatın gelişiminde en büyük payın sahibi olmuştur. O, bazı âlimlerin *tebdîl* adını verdiğini belirttiği aks sanatına Kur'an âyetlerinden, halk arasında kullanılan bazı sözlerden ve şiirden örnekler verir.²³ Ancak öndeki cümle veya terkinin öğelerinin yerlerini değiştirilerek ikinci bir cümle yahut terkip elde etme anlamına gelen bu sanat, ilk dönemlerden itibaren bilinip gerek nesir gerekse şiirde yaygın olarak uygulanmış olsa da, tarihî süreçte farklı şekillerde isimlendirilmiş, en çok da kalb ve reddu'l-acuz ale's-sadr (tasdîr) sanatları ile birlikte anılmıştır. Hatta bu hususta kaynaklarda bir karışıklığın varlığından da söz

¹⁸ Bk. Ebû Dâvûd, Buyû' 73.

¹⁹ İbn Hicce, *age*, I, 354.

²⁰ Bu kişinin kim olduğuna dair kaynaklarda kesin bir bilgiye rastlanılmamıştır.

²¹ el-Askerî, *age*, s. 371.

²² Aks kelimesi, kök anlamının yanı sıra bir edebi sanat türü olarak da dilimizde kullanılır. Güncel dilde kullanılan "aksine, bilakis, aksi yönde ve aksettirmek" gibi ifadeler dilimize, Arap dilindeki 'aks kökünden geçmiştir. Türkçede akis, "çarparak geri dönme, yankı, ışık veya ses dalgalarının yansıtıcı bir yüzeye çarparak orada görünmesi, yansıma, yansı, yankı" gibi anlamlar ifade eder. Akis sanatı ise edebiyatta tam da Arap belagatindeki kullanımına benzer şekliyle "önce geçen bir kelimeyi zıt anlam verecek şekilde tersine çevirerek tekrarlama ve çaprazlama" anlamında kullanılmaktadır. M. Akif Ersoy'un "Utandım ağlayarak, ağladım utanmayarak" ifadeleri, Türkçedeki akis sanatının bir örneğidir. Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 34.

²³ el-Askerî, *age*, s. 371 vd.

edilebilir. Aks'ın müstakil bir sanat mı yoksa bir asla tabi mi olduğu hususundaki tartışmaların kaynağı da budur.

el-Umde adlı eserinde önceki müelliflerin tespit ettikleri altmış kadar edebî sanatı izah ederken, aynı zamanda onlara farklı isimler vererek bazı ilâvelerde bulunan İbn Raşîk el-Kayravânî (ö. 456/1064), Abdullah b. el-Mu'tezz'in *reddu a'câzi'l-kelâm alâ ma tekaddemehâ* adıyla kendisinden ve çeşitlerinden bahsettiği²⁴ *reddu'l-acuz ale's-sadr* sanatına *tasdîr* adını vermiştir. Tasdîr çeşitleri arasında muzâd (tezâd/ tubâk) da denen bir başka tür olduğunu ve Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın (ö. 338/950) naklettiğine göre bu türe kâtiplerin *tebdîl* dediğini ifade etmiştir. Bu bağlamda onun İbnu'r-Rûmî'den (ö. 283/896) naklettiği aşağıdaki beyit, aslında bir aks örneğidir:²⁵ (Kâmil)

رَيْحَانُهُمْ ذَهَبٌ عَلَى دُرِّرٍ وَشَرَابُهُمْ دُرُّرٌ عَلَى ذَهَبٍ

Onların fesleğen/kokulu bitkileri inciler üzerindeki altındır. İçecekleri (kadehleri) de altın üzerindeki incilerdir.

Beyitte *دُرُّرٌ عَلَى ذَهَبٍ* ile *ذَهَبٌ عَلَى دُرِّرٍ*: *inciler üzerindeki altın, altın üzerindeki inciler* ifadeleri aks sanatını oluşturmuştur.

Belagatte, sözün lafız veya mana bakımından ters çevrilmesi anlamında kullanılan ve genellikle cinas sanatları içerisinde ele alınan *kalb* sanatı (cinâsu'l-kalb), *tecnîsu'l-kalb* ve *maklûb* adlarıyla da anılmış ve gerçekleşme şekline göre maklûb-u kul, maklûb-u mucennah ve maklûb-u ba'z şeklinde tasnif edilmiştir.²⁶ Bir diğer kalb şekli ise aks sanatı ile çokça karıştırılan türdür. Bir terkip veya cümlenin, son- dan başa doğru okunduğunda da aynı ibareyi vermesi olarak bilinen bu kalb türü, Bedî' ilminde kalb (maklûb) sanatı denilince akla gelen sanattır.²⁷ es-Sekkâkî (ö. 626/1229), buna *mustevî kalb* derken,²⁸ Ebû Muhammed Kasım b. Ali el-Harfîrî (ö. 516/1122) ise *مَا لَا يَسْتَحِيلُ بِالْأَنْجِكَاسِ*: "aksi mümkün olan/tersten okunduğunda da aynı ibareyi veren ifade" adını vermiştir.²⁹

Bedruddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), aks sanatını kalb sanatının bir türü saymış; kalb ile ilgili olarak kalbu'l-isnâd, kalbu'l-matûf, aks, *mustevî* ve maklûbu'l-ba'z olarak beş türden söz etmiştir.³⁰

Aks kalbine *tibâk kalbi* ve *ma'kûs kalb* de denilmiştir. İlk defa *tebdîl* adıyla Kudâme b. Ca'fer'in söz konusu ettiği bu tür, "öndeki cümle veya terkinin öğelerinin yerlerini değiştirerek ikinci bir cümle yahut terkip elde etmek" olarak tanımlanmış ve *عَادَاتُ السَّادَاتِ سَادَاتُ الْعَادَاتِ*: "*Büyüklerin âdetleri, âdetlerin büyükleridir.*" cümlesinin yanı sıra *...Onların مَا عَلَيْكَ مِنْ حَسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ*

²⁴ İbnu'l-Mu'tez, *Kitâbu'l-Bedî'*, s. 47 vd.

²⁵ İbn Raşîk, *el-Umde*, II, 3-4.

²⁶ es-Sekkâkî, *age.*, s. 431, el-Kazvîni, *age.*, s. 398.

²⁷ el-Kazvîni, *age.*, s. 407; el-Halebî, *Husnu't-Teveşşul*, s. 307; İbn Hicce, *age.*, II, 36.

²⁸ es-Sekkâkî, *agy.*

²⁹ İbn Hicce, *age.*, II, 36. Ayrıca bk. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 293; el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâğâ*, s. 334; Durmuş, "Kalb", *DLA*, XXIV, 233.

³⁰ ez-Zerkeşî, *age.*, III, 288 vd. es-Suyûtî ise ez-Zerkeşî'nin aksine, kalb, maklûbu'l-mustevî ve aksi mümkün olan kalb adıyla bilinen türün, aks sanatının bir çeşidi olduğu görüşündedir. Bk. *el-İtkân*, III, 318.

lesinin yanı sıra مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ “...Onların hesabından sana bir sorumluluk, senin hesabından da onlara bir sorumluluk yoktur...”³¹ gibi âyetlerle örneklendirilmiştir.³²

Hâlbuki bu örnekler, Ebû Hilâl el-Askerî'nin yanı sıra, İbn Ebi'l-İsba' ve el-Kazvî'nin (ö. 739/1338) aks ve tebdîl için verdiği örneklerin aynısıdır.³³ Bu sebeple kaynaklarda geçen kalb sanatına dair örneklerin bir kısmının aslında aks sanatıyla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Böylelikle aks sanatı ile kalb sanatının birbirinden ayrı sanatlar olduğu, kalb sanatının bir türü olan mustevî kalb'e mâ lâ yestehîlu bi'l-in'ikâs adının da verilmesinin böyle bir karşılıklığa yol açtığı anlaşılmış oluyor.

1.3. Belagatteki Yeri

Belagat'ın alt bilimlerinden olan ve konusu lafzî ve manevî sanatlar olan Bedî' ilminin gayesi, sözün güzelleştirilmesi, süslenmesidir.³⁴ Kaynaklarda yer alan manevî sanatlar arasında tevriye, istihdâm, tıbâk, murââtü'n-nazîr, el-mezhebu'l-keîlâmî, husnu't-ta'lîl, leffu neşr, cem', tefrîk, taksîm, mubâlağa, istidrâk, uslûbu'l-hakîm, aks ve tecâhulu'l-ârif; lafzî sanatlar arasında da cinâs, tashîf, muvâzene, tarsî', teşrî', iltizâm, reddu'l-acuz 'ale's-sadr, muvârabe, insicâm, iktifâ, iktibâs, tazmîn ve telmîh sayılabilir.³⁵

Görüldüğü üzere aks sanatı, genellikle Arap Belagatine dair kaynaklarda Bedî' ilminin manâ sanatlarından sayılmıştır.³⁶ Kanaatimizce bunda el-Hatîb el-Kazvî'nin onu manevî sanatlar arasında zikretmesi etkili olmuştur.³⁷ Bu sanatı aks ve tebdîl başlığı altında inceleyen el-Kazvî'den sonraki müellifler, bu hususta onu takip ederek, aks'i mana sanatları arasında saymışlardır.³⁸ ez-Zerkeşî ise aks sanatını kalb sanatının bir bölümü saymakla birlikte lafzî bir olgu olarak ifade etmiştir.³⁹

Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, aks'i Bedî' değil Me'ânî konusu olarak inceler. O, aks konusuna cümle terkiplerinin özelliklerini araştırma adına Me'ânî ilmine ait bir tekmile olarak gördüğü *ilmu'l-istidlâl* başlığı altında değinir ve onu Mantık ilmindeki kullanımına benzer şekilde⁴⁰ aks-i nazîr ve aks-i nakîz şeklinde gruplandırarak ele alır.⁴¹

³¹ En'am, 6/52.

³² Bk. ez-Zerkeşî, *age.*, III, 292; Durmuş, *agy.*

³³ İbn Ebi'l-İsba', *Tahrîru't-Tahbîr*, s. 320; el-Kazvî'nî, *age.*, s. 363.

³⁴ es-Sekkâkî, *age.*, s. 423.

³⁵ Krş. Akdemir, “Belâgat İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri”, II, 154.

³⁶ Bk. Yetiş, “Akis”, *DİA*, II, 265.

³⁷ el-Kazvî'nî, *age.*, s. 362.

³⁸ Örnek olarak bk. el-Hâşimî, *age.*, s. 321-322; Kalkîle, *el-Belâğatu'l-İstilhâhiyye*, s. 334.

³⁹ ez-Zerkeşî, *age.*, III, 292.

⁴⁰ Mantık alanında bir önermedeki konuyla yüklem yerlerini değiştirerek yeni bir önerme elde etmeye aks denilmiştir. Aks, asıl denilen önermenin nitelik (olumluluk veya olumsuzluk) ve doğruluğunu (sıdk) olduğu gibi bırakarak yüklemine konu, konusunu yüklem yapmak suretiyle meydana getirilir. Akis, düz döndürme (aks-i mustevî) ve ters döndürme (aks-i nakîz, aks-i

→

Aks, Beyan ilmi açısından teşbih türlerinden biridir (ma'kûs/maklûb) ve müşebbehi müşebbeh bih yapmakla oluşur. كَأَنَّ الْوَرْدَ حَدَّةٌ cümlesinde alışımlı şekliyle yanak güle değil; gül yanağa benzetilmiştir.⁴²

Aks sanatının manâ sanatı mı yoksa lafız sanatı mı olduğu tartışmasıyla ilgili şöyle bir yorum yapmak mümkündür: İyi kurgulanan bir aks sanatı, sözü bir de tersinden ifade ettiğinde anlamı oldukça güçlendirmektedir. Diğer taraftan, ses tekrarı ile de yapılması sebebiyle insan zihninde lafzî bir sanat olan cinâs ile aynı tesiri yapmaktadır. Bu sebeple aks, ses ahengine dayalı bir manâ sanatı olarak nitelendirilebilir. Zira hem ses tekrarını hem de güçlü bir anlam vurgusunu aynı anda ortaya koymaktadır.

1.4. Ses Âhengi ile İlgili Diğer Bedî' Sanatlarından Farkı

Bir metinde esas olan lafız ve manânın uyumudur. Gerek şiirde gerekse nesirde, manâya hizmet etmeyen hiçbir lafzî güzelliğin değerinden söz edilemez. Bu sebeple Kudâme b. Ca'fer, lafzî sanat sayılan cinâs ile manevî sanat sayılan tûbâkı birbirinden ayrı düşünmemiş, bu ikisini lafız ve manânın uyumu demek olan *i'tilâfu'l-lafzi ve'l-ma'nâ* konusuna dâhil etmiştir.⁴³ Bu sebeple Kur'an âyetlerinden örneklerle aks sanatının -lafzî ya da manevî sanatlardan olsun- ses âhengiyle ilgili bazı sanatlardan farkına kısaca değinmek istiyoruz.

Bilindiği üzere *cinâs*, manzum veya mensur bir metinde anlamları farklı sözcükler arasındaki yazılış ve söyleyiş benzerliğidir.⁴⁴ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ: "Kıyamet koştugu gün, günahkârlar, (dünyada) ancak pek kısa bir süre kaldıklarına yemin ederler..."⁴⁵ âyeti, cinâsın birçok türünden biri olan tam cinâs örneği-

→

mutekâbil) şeklinde ikiye ayrılır. Düz döndürme, bir önermenin niteliğine, doğruluk ve yanlışlığına dokunmadan yüklemine konu, konusunu yüklem yapmadır. Mesela "İlâh olan fânî değildir." önermesinden "Fani olan ilah değildir." şeklinde bir aks-i mustevî çıkarılabilir. Bu önermelerin ikisi de doğrudur. Ters döndürme ise bir önermenin olumluluk ve olumsuzluğunu, doğruluk veya yanlışlığını olduğu gibi bırakarak, konusunun zıddını (nakz) yüklem, yüklemine zıddını konu yapmaktır. Buna göre, tümel olumlunun ters döndürmesi tümel olumludur. Mesela "Her insan canlıdır." önermesinin aksi "Her canlı olmayan insan olmayandır." olur... el-Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, s. 159; Ebu'l-Bekâ, *el-Kulliyât*, s. 633-634; et-Tehânevî, *Keşşâfu Istilahâtî'l-Funûn*, II, 1203-1205; Bolay, "Akis", *DİA*, II, 264-265.

⁴¹ es-Sekkâkî, *age.*, s. 435, 464 vd., 479 vd.

⁴² Bk. el-Hâşimî, *age.*, s. 239-240. Bu teşbih türü Fars edebiyatında müşebbehle müşebbeh bihin birbirine benzetilmesi ve sonraki mısra da yer değiştirmesi ile oluşur. Değirmençay, "Teşbih", *DİA*, XL, 556. Türk edebiyatında ise benzeme yönü bakımından benzeyen, kendisine benzetilenden üstün tutulursa maklûb, ma'kûs veya teşbih-i tafdil olarak kullanılır. Sarıkaya, "Teşbih", *DİA*, XL, 557. Ayrıca aks (akis), divan edebiyatında ses tekrarına dayalı edebî sanatlar içerisinde değerlendirilir ve şöyle tanımlanır: "Bir dize ya da cümlenin anlamlı iki parçasından birini önce, ötekini sonra söyleyerek yani dizeyi ters yüz ederek aynı anlamda bir dize ya da cümle meydana getirmektedir." Aks'i oluşturan ibareler aynı mısra da olabileceği gibi aynı beyit içerisinde de olabilir. Fuzûlî'nin (1480-1556) şu mısraları buna örnektir: *İslâhım eylemen te'emmül, Kim gül tiken olmaz u tiken gül*. Selçuk, "Divan Şiirindeki Ses ve Ahenkle İlgili Sanatlara Genel Bir Bakış", s. 485.

⁴³ Kudâme b. Ca'fer, *Nakdu's-Şi'r*, s. 162.

⁴⁴ el-Askerî, *age.*, s. 321 vd., İbn Raşîk, *age.*, I, 321; es-Sekkâkî, *age.*, s. 429.

⁴⁵ Rûm, 30/55.

dir.⁴⁶ Cinâsta bir kelime, farklı bir anlama gelecek şekilde tekrarlanır ve bu bir söz ahengi oluşturur.

İştikâk, Bedî' ilminde aynı kökten birkaç kelimeyi bir sözde toplamak anlamında bir cinâs türü olarak kullanılır.⁴⁷ وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ: "Hased ettiği zaman hasetçinin şerrinden (tan yerini ağartan Rabbe sığınırım)."⁴⁸ âyetinde iştikâk cinâsı bulunmaktadır.⁴⁹ İsm-i fâilden sonra aynı fiil kökünden mâzi fiilin gelmesi, iştikâk cinâsını oluşturmuştur.

Bedî' tabirlerinden olan *sec'*, nesirde fasılaların bir harf üzerinde muvafık olmaları, diğer bir deyişle cümle içinde ya da sonunda yapılan kafiye.⁵⁰ es-Sekkâkî'nin ifadesiyle nesirde *sec'*, nazımdaki kafiye gibidir.⁵¹ خُذُوهُ فَغُلُّوهُ ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلُّوهُ:

"Tutup bağlayın onu, sonra cehenneme sallayın onu."⁵² âyetinde bu sanatı görmek mümkündür.⁵³ Bu söz sanatı, özellikle Kevser ve İhlas gibi Kur'an'ın pek çok Mekki sûresinin karakteristik özelliğidir.

Sec âhengiyle ilgili bir diğer sanat ise *mukâbeledir*. Bir tür tıbâk da sayılan mukâbele, zıt kelimelerin kullanımını içerdiği için manevî sanatlardan sayılır. Ancak anlamca zıt olan bu kelimeler, aynı zamanda belli bir düzen ve âhenk dâhilinde verilir. Dolayısıyla mukâbele, aralarında tenasüp bulunan iki veya daha fazla kelimeyi zikrettikten sonra, aynı tertibe göre mana yönünden onların zıddı olan lafızları sıralamak demektir⁵⁴ ve aks sanatından farklıdır. وَحِيلٌ لَّهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحْرَمُ عَلَيْهِنَّ الْحَبَائِثُ:

"...O (Peygamber), onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar..." âyeti, bu sanata güzel bir örnek teşkil eder. هَذَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ: "Herkesin kazandığı iyilik lehine, ettiği kötülük de aleyhinedir."⁵⁵ âyeti de iki harf farklılığı ile oluşan bir tıbâk örneğidir.⁵⁶

Tarsî', şiirde beytin mısralarını teşkil eden, nesirde ise *sec'* kısımlarını meydana getiren lafızlar arasında vezin, kafiye (revi) ve i'rab yönünden benzer, denk ve eşdeğer öğelerin bulunması sanatıdır.⁵⁷ إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ: "Şüphesiz onların dönüşü sadece bizedir. Sonra onların sorguya çekilmesi de sadece bize aittir."⁵⁸ âyetlerinde *tarsî'* vardır. Bir tür *sec'* (murassa' *sec'*) sayılan *tarsî'*de cümle sonunda bir uyum ve âhenk olsa da aks sanatındaki gibi önceki ifadeyi tersine çevirme söz konusu değildir.

⁴⁶ el-Kazvîni, *age.*, s. 393.

⁴⁷ el-Kazvîni, *age.*, s. 398.

⁴⁸ Felâk, 113/5.

⁴⁹ Kılıç, "İştikak", *DİA*, XXIII, 440.

⁵⁰ el-Askerî, *age.*, s. 262.

⁵¹ es-Sekkâkî, *age.*, s. 431.

⁵² Hâkka, 69/30-31.

⁵³ el-Kazvîni, *age.*, s. 403.

⁵⁴ el-Askerî, *age.*, s. 337; es-Sekkâkî, *age.*, s. 424.

⁵⁵ Bakara, 2/286.

⁵⁶ el-Kazvîni, *age.*, s. 349.

⁵⁷ Kudâme b. Ca'fer, *age.*, s. 80; el-Askerî, *age.*, s. 375; es-Sekkâkî, *age.*, s. 431; Durmuş, "Tarsî", *DİA*, XL, 110.

⁵⁸ Gaşiye, 88/25-26.

Aks ile ilişkilendirilen *kalb/mâ lâ yestehîlu bi'l-in'ikâs* sanatına yukarıda değinilmişti. Bunun Kur'an'dan örneği كَلِّ فِي فَلَكَ: "... Hepsi bir yörüngede..."⁵⁹ âyetidir. Bu ifade, tersinden okunduğunda da sırasıyla aynı harfleri vermekte, dolayısıyla aynı şekilde okunabilmektedir.

Bunlar dışında kelime tekrarına dayalı sanatlar arasında aks sanatına benzeyen bir başka tür de *reddu'l-acuz ale's-sadr/tasdîr*dir. Bu, şiirde beytin, düz yazıda da bir cümlenin veya ibarenin sonunda yer alan sözcüğü, kendisinden önce tekrarlamaktır.⁶⁰ Asıl anlamı, sonu başa çevirmektir. Çünkü *acuz*, nesirde ibarenin sonu (fâsıla), nazımda beytin son kısmı; *sadr* nesirde cümlenin başı, nazımda da beytin başı demektir. Bunun örneği وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا: "Bir kötülüğün cezası, ona denk bir kötülüktür."⁶¹ âyetidir. Çünkü bu örnekte وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ terkinin sonundaki سَيِّئَةٍ kelimesi, devamındaki ibarenin ilk kelimesi olarak tekrar etmiştir. Beytin son sözcüğünü bir sonraki beytin ilk sözcüğü olarak kullanmak diye tanımlanan *iâde*⁶² ise, *reddu'l-acuz ale's-sadr*'ın şiirdeki bir çeşididir.

Bütün bu sanatlar gözden geçirildiğinde şöyle bir çıkarımda bulunmak mümkün olacaktır: Özellikle aks, *mustevî kalb* ve *reddu'l-acuz ale's-sadr* birbirine yakın sanatlardır. Her birinde tekrarlanan kelimeler vardır. Aralarındaki fark ise şudur: Aks, bir mısra veya cümlenin yahut cümle içinde bir ibarenin sonunu başa, başını sona alarak ya da aynı anlamı tersinden ifade ederek yeni bir ibare ve tamlama meydana getirmektedir. Yani aks sanatında tekrarlanan, bir kelime değil bir ibare ya da kelime grubudur. Muteahhir belağat bilginlerinin *tasdîr* adını verdikleri⁶³ *reddu'l-acuz ale's-sadr*'da ise tekrarlanan ibare değil, bir kelime veya birleşik kelimedir. Beyit veya cümlenin başındaki kelime yine beytin veya cümlenin sonunda tekrarlanır. Dolayısıyla kelimelerin kendi içinde yer değiştirmesi söz konusu değildir. Kalb ise ya bir cinas türü olarak veya *mustevî kalb* tarzında gerçekleşir. Kelamın, harekesiz düşünüldüğünde tersinden de aynı şekilde okunması ile oluşan kalb (*mustevî/mâ lâ yestehîlu bi'l-in'ikâs*), görselliğe de hitab eden daha farklı bir kullanımdır.

1.5. Aks Sanatının Çeşitleri

Aks sanatı Bedî' ilminde, görebildiğimiz kadarıyla ilk olarak el-Hatîb el-Kazvîni tarafından, yapılaş şekline göre üç kısma ayrılmıştır.⁶⁴ Ancak o, bu türleri tanıtmakla birlikte onlara herhangi bir isim vermiş değildir. Bu bölüm, onun ortaya koyduğu aks türlerine uygun birer isim önermek suretiyle, bu sanatın gelişimine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

⁵⁹ Enbiyâ, 21/33; Yâsîn, 36/40.

⁶⁰ İbnü'l-Mu'tez, *age.*, s. 47 vd.; el-Askerî, *age.*, s. 385; es-Sekkâkî, *age.*, s. 430; el-Kazvîni, *age.*, s. 399.

⁶¹ Şûrâ, 42/40.

⁶² Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi-Belağat*, s. 237.

⁶³ Bk. İbn Ebi'l-İsba', *Tahrîru't-Tahbîr*, s. 116.

⁶⁴ el-Kazvîni, *age.*, s. 363. Ayrıca bk. et-Tehânevî, *age.*, II, 1202-1203; el-Hâşimî, *age.*, s. 321-322.

1.5.1. Aksu't-Terkîb

Cümlelerin iki parçasından biri ve ona izafe edilen kısmın yer değiştirerek cümlelerin son kısmında yer bulmasıdır. Bunda muzaf ve muzafun ileyhten oluşan izafet terkibi, ters bir izafet yapılarak cümlelerin devamında tekrar edilir. Böylelikle zihinde ve kulakta cinas sanatının verdiği etkiyi verir. Bu türün en meşhur örnekleri عَادَاتُ السَّادَاتِ سَادَاتُ: "Büyüklerin sözleri, sözlerin büyükleridir." ile عَادَاتُ الْعَادَاتِ: "Büyüklerin âdetleri, âdetlerin büyükleridir." özdeyişleridir.⁶⁵

İlk izafet terkiibinde muzaf olan kelime, ikinci terkipte muzafun ileyhten; muzafun ileyhten ise muzaf olarak değiştiğinden, bu tür aks'e, terkipten bünyesindeki değişiklikle yeni bir izafet oluşturma anlamında *aksu't-terkiib* demeyi uygun bulduk.

1.5.2. Aksu't-Tealluk

İki ayrı cümlede tekrar eden bir fiile tealluk eden (ma'mul olan) kelimelerin yerlerinin değiştirilmesi ile oluşur. Bu türde de lafzî bir âhenk vardır. İki kelimeye muteallâk olan fiil, ilk cümlede birinci mefulü veya ona tâbî bir kelime olarak aldığı mamulünü, ikinci cümlede ikinci sırada almıştır. İkinci mamul, muteallâkın da tekrarlandığı yeni cümlede ilk mamul olmuştur. Abdullah b. Zubeyr'in (ö. 73/692) hamase/yığıtlığa dair şu beyti buna örnektir:⁶⁶ (Vâfir)

فَرَدَّ شَعْرَهُنَّ السُّودَ بَيْضًا وَرَدَّ وُجُوهُنَّ الْبَيْضَ سُودًا

Onların kapkara hislerini bembeyaz duygulara çevirdi. Bembeyaz yüzlerini siyah hale getirdi.

Bu tür örneklerde, birden çok mamulü olan fiile tealluk eden kelimeler, yeni cümlede yer değiştirerek farklı bir mana oluşturmaktadır. Bu sebeple bu tür için *aksu't-tealluk* ismini vermenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

1.5.3. Aksu't-Tesâvî

İki cümlelerin sonundaki kelimelerin, diğer cümlede başa alınmasıyla oluşan yer değiştirme aks sanatının üçüncü şeklidir. Bunun örneği Ebu't-Tayyib el-Mutenebbî'nin (ö. 354/965) şu beytidir:⁶⁷ (Tavîl)

فَلَا مَجْدَ فِي الدُّنْيَا لِمَنْ قَلَّ مَالُهُ وَلَا مَالَ فِي الدُّنْيَا لِمَنْ قَلَّ مَجْدُهُ

Malı az olan kimsenin, dünyada itibarı yoktur. İtibarı az olan kimsenin de dünyada malı yoktur.

Aks sanatının bu türünde, ikinci cümle ilk cümlelerin son kısmı üzerinden kurulmaktadır. Bu, reddu'l-acuz ale's-sadr (tasdîr) ile en çok karıştırılan aks sanatı türüdür. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere tasdîr sanatında yalnızca kelime tek-

⁶⁵ el-Kazvîni, *age.*, s. 363; et-Tehânevî, *age.*, II, 1202.

⁶⁶ el-Kazvîni, *agy.*

⁶⁷ el-Kazvîni, *agy.*

rarı vardır. Aks sanatında ise anlamın ters yüz edilişi söz konusudur. Bu sebeple, Mantık ilmindeki eşitlik ilişkisini çağrıştıran bu türe, zihinde doğru çağrışımı yapması amacıyla *aksu't-tesâvî* denilebileceği düşüncesindeyiz.

1.5.4. Aks Sanatı ile İlgili Diğer Tasnifler

Yukarıdaki tasnif dışında aks sanatı bazı kaynaklarda, şiirde şairin kendi mısralarına uyarlaması ve bir başka şairin beytine uyarlaması şeklinde de ikiye ayrılmıştır.⁶⁸

Şimdiye kadar verilen örnekler hep şairin kendi mısrasına uyguladığı aks örnekleriydi. Bu sebeple sadece ikinci türe bir örnek vermek istiyoruz.

Ebu'l-Atâhiye (ö. 210/825), aşağıdaki beyitte bayrakları bulutlara benzetir.⁶⁹ (Vâfir)

وَرَايَاتُ يَحُلُّ النَّصْرُ فِيهَا
بَعْرُ كَأَنَّهَا قَطَعُ السَّحَابِ

Bayraklar vardır, onlarla zafer gerçekleşir. Bulut kümeleri gibi geçip giderler.

Ali b. el-Cehm (ö. 249/823) ise nazmettiği bir beyitte bulutları bayraklara benzeterek, bir başka şairin dizelerinde geçen ifadelerin tersini ortaya koymuş ve bir aks sanatı örneği vermiştir.⁷⁰ (Tavîl)

فَمَرَّتْ تَمَوْقُ الطَّرْفِ حَتَّى كَأَنَّهَا
جُنُودٌ عُبَيْدِ اللَّهِ وَلَّتْ بُنُودُهَا

Bakışları uyandırarak geçtiler. Sonunda Ubeydullah'ın, bayrakları ters dönmüş askerleri gibi oldular.

Aks sanatı ile ilgili sonraki dönemlere ait bazı kaynaklarda *tam aks* ve *nakıs aks* şeklinde bir ayırmadan daha söz edildiğini görüyoruz. Bu türler, şöyle tarif edilmiştir:

Aks-i Tâm: Mısra ve cümledeki söz sırasını bir öncekinin tam tersi olarak düzenlemektir.

Aks-i Nâkıs: Aks sanatı yapılırken kelimelerin sırası değiştirildiği veya bazı ekleme ve çıkarmalar yapıldığı takdirde noksan aks meydana gelir.⁷¹ Ancak temel kaynaklarda yer almayan bu tasnifin yalnızca Osmanlıca ile ilgili, yani divan edebiyatına dair bir ayırım olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca *tam aks* denilen türün, daha önce bu makalede tartışıldığı üzere aslında kalb sanatı olduğu aşikârdır. *Nakıs aks* denilen tür de kalb sanatının kurallı olmayan şeklini ifade etmektedir.

2. Kur'an-ı Kerîm'de Aks Sanatına Dair Örnekler

Bir nesir harikası olan Kur'an-ı Kerîm, sec' ve insicama hizmet eden birçok sanata yer verdiği gibi aks sanatından da güzel örnekler sunar. Çünkü o bütünüyle,

⁶⁸ İbn Ebi'l-İsba', *Tahrîru't-Tahbîr*, s. 318-319; İbn Hicce, *age.*, I, 357.

⁶⁹ İbn Ebi'l-İsba', *age.*, s. 318.

⁷⁰ İbn Ebi'l-İsba', *agy.*

⁷¹ Yetiş, "Akis", *DİA*, II, 265.

okunduğunda ruhları derinden etkileyen eşsiz bir ses uyumuna sahiptir. Bu, onu diğer kitaplardan ayıran önemli bir üslûp özelliğidir.

Kur'an, şiir gibi belli bir vezinle yazılmadığı halde, biçim ile muhtevanın kaynaşmasından meydana gelen kendine has bir ölçü ve âhenge sahiptir. Bu âhenk, lafız ve mana arasındaki fonetik uyum (onomatope) ve söz sanatları ile oluşur.⁷² Kur'an'da bu sanatların yer almasının, Bedî' ilminin, dolayısıyla da Arap edebiyatının gelişmesine önemli katkılar sağladığı inkâr edilemez.

İlk muhatap kitlesi şiir ve edebiyatta ileri bir kavim olan Kur'an, pek çok bedî'î sanatta olduğu gibi aks sanatı açısından da birçok örnek ortaya koymuş ve onun sağladığı âhenkle, kitleleri etkileyici özelliğini güçlendirmiştir. Bu bölümde aks sanatının yer aldığı âyetlerden örnekler verilirken, öncelikle el-Kazvî'nin tasnifi esas alınacak, daha sonra diğer yaklaşımlara dair örneklerle geçilecektir.

Öncelikle Kur'an'da aks sanatının *aksu't-terkîb* adını verdiğimiz ilk türü ile ilgili herhangi bir örneğe rastlamadığımızı belirtelim. Kur'an âyetlerinde aks'in ikinci ve üçüncü türüne dair örnekler bulunmaktadır.

Âl-i İmran suresinin 27. âyetinde *aksu't-tealluk* vardır. İlgili bölüm şöyledir:

“*Geceyi gündüze katar, gündüzü de geceye katarsın. Ölüden diriye çıkarır, diriden de ölüyü çıkarır-sın...*”

تولجُ fiiliyle önce geceyi gündüze katma ifade edilmiş; sonraki cümlede ise *gece* ve *gündüz* kelimelerinin yerleri değiştirilerek gündüzü geceye katma anlamı verilmiştir. Böylelikle burada *aksu't-tealluk* sanatı gerçekleşmiştir.

Âyetin devamında aynı aks türü bu defa *تُخْرِجُ* fiili ile karşımıza çıkar. İlk cümlede *me'ulün bih* *الحَيِّ* kelimesi iken; diğer cümlede *المَيِّتِ* kelimesidir.

Aks sanatının aynı türünün yer aldığı benzer âyetlerden bazıları da şunlardır:

“*Ölüden diriye, diriden de ölüyü O çıkarıyor...*”⁷³

“*Ölüden diriye, diriden ölüyü kim çıkarır...*”⁷⁴

“*Böylece Allah, geceyi gündüze katar, gündüzü de geceye katar...*”⁷⁵

Kur'an'da yer bulan bir diğer aks türü de *aksu't-tesâvîd*ir. *هُنَّ لِيَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِيَاسٌ* “*Onlar (kadınlar) sizin elbisenizdir, siz de onların elbisesisiniz...*”⁷⁶ âyetinde,

⁷² Çevikoğlu, “Kur'an-ı Kerim'de Edebî Üslûp”, s. 73-74.

⁷³ Rûm, 30/19.

⁷⁴ Yûnus, 10/31.

⁷⁵ Hac, 22/61.

önce kadınların erkekler için bir elbise olduğu söylenmiş, ardından da aynı durumun kadınlara göre erkekler için söz konusu olduğu belirtilmiştir. Uygun şekilde zamirlerin yeri değiştirilerek etkili bir aks sanatı oluşturulmuştur. Böylelikle Kur'an, iki ayrı cümle ile hem bir söz ahengi sağlamış hem de ortaya koyacağı anlamı güçlü bir tarzda ortaya koymuştur.

Aks sanatının aynı türünün yer aldığı diğer bazı âyetler ise şöyledir:

لَا هُنَّ حِلٌّ لَّهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهَا: "...Ne bu kadınlar onlara helaldir; ne onlar bunlara helal olurlar..."⁷⁷

مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ: "...Onların hesabından sana bir sorumluluk, senin hesabından da onlara bir sorumluluk yoktur..."⁷⁸

مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ: "Allah'ın insanlara verdiği rahmeti önleyebilecek yoktur. O'nun önlediğini de O'nun ardından salverecek yoktur..."⁷⁹

Celaluddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505), İbn Ebi'l-İsba'nın aks sanatının farklı bir örneği olarak şu âyetten söz ettiğini nakleder:

وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظَلَّمُونَ نَقِيرًا وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ

"Erkek ve kadın her kim inanarak iyi işlerden birini yaparsa, işte öyle kimseler cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar. İyilik yaparak kendini Allah'a teslim edenden daha güzel kimin dini olabilir?"⁸⁰

Buradaki وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا ifadesi ile başlayan ikinci âyetin nazmı, öncesindeki âyetin nazımının aksidir. Çünkü birinci âyette *amel* eylemi, *îman* eyleminden (وَهُوَ) ifadesinden) önce gelmiş; ikincisinde ise *İslâm* kelimesinden sonra gelmiştir. وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا ifadesi, مِمَّنْ أَسْلَمَ fiilinden sonra yer almıştır.⁸¹

Bu örneğin, aks sanatının diğer türlerinden farklı olduğu açıktır. Kaldı ki bu âyetlerde aynı konuyu tersinden ifade etme durumu da söz konusu değildir. Bu sebeple burada tam manasıyla bir aks sanatının varlığından söz etmek mümkün değildir.

es-Suyûtî'nin, kalb, mablûbu'l-mustevî ve aksi mümkün olan kalb adıyla bilinen mablûb sanatının, aks sanatının bir türü olduğuna dair görüşüne yukarıda

→

⁷⁶ Bakara, 2/187.

⁷⁷ Mumtebine, 60/10.

⁷⁸ En'am, 6/52.

⁷⁹ Fatur, 35/2.

⁸⁰ Nisâ, 4/124-125.

⁸¹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, III, 318. İbn Ebi'l-İsba'a atfedilen bu aks türü ve izahı için *el-İtkân*'ı kaynak göstermemizin sebebi, farklı baskılarını incelemiş olmamıza rağmen, İbn Ebi'l-İsba'nın kendi eserlerinde bu ifadelerle rastlamayıpımızdır. Ulaşamadığımız bazı *Tahrîru't-Tahbîr* veya *Bedî'u'l-Kur'ân* nüshalarında bulunma ihtimaline binaen bu bilgiyi es-Suyûtî'den nakletmiş olduk.

değinilmişti.⁸² كَلٌّ فِي فَلَكٍ: "...Hepsi bir yörüngede..."⁸³ ile رَبِّكَ ذَكَّرَ (و): "Rabbini tekbir et!"⁸⁴ âyetleri buna misal olarak gösterilse de, Kur'an'da üçüncü bir örneği olmayan bu türün aslında bir aks değil, tersinden okunduğunda da aynı metnin ortaya çıktığı bir kalb sanatı türü olduğu aşikârdır.

Sonuç

Arap belagatinde kelâmı süsleyen lafız ve mana sanatlarını inceleyen Bedî' ilminde, bu amaca hizmet eden edebî sanatlardan biri olan aks, manevî sanatlar arasında sayılsa da aynı zamanda söz ahengini sağlayan sanatlardan biridir. Bir cümle sonunu başa, başını da sona almak suretiyle yeni bir cümle oluşturmayı ifade eder. Ebû Hilâl el-Askerî, İbn Ebi'l-İsba' ve bu sanatı *aks ve tebdîl* başlığı altında inceleyip bölümlere ayıran el-Kazvî'nî, bu sanatın gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır.

Bu sanat, ilk dönemlerden itibaren bilinip gerek nesir gerekse şiirde yaygın olarak uygulanmış olsa da, tarihi süreçte çoğunlukla kalb ve reddu'l-acuz ale's-sadr (tasdîr) gibi bazı sanatlarla karıştırılmıştır. Aks, özellikle mustevî kalb ve reddu'l-acuz ale's-sadr sanatlarına yakındır. Ancak aks sanatında tekrarlanan, bir kelime değil bir ibare ya da kelime gurubudur. Reddu'l-acuz ale's-sadr'da ise tekrarlanan ibare değil, bir kelime veya birleşik kelimedir. Kelâmın, harekesiz hâliyle tersinden de aynı şekilde okunması ile oluşan kalb ise görselliğe de hitab eden daha farklı bir kullanımdır. Aks ile kalb, birbirinden ayrı sanatlar olduğu halde, kalb sanatının bir türü olan mustevî kalb'e bazı âlimlerce *mâ lâ yestehîlu bi'l-in'ikâs* adının verilmesi, bu karışıklığa neden olmuştur.

İyi kurgulanan bir aks sanatı, aynı zamanda anlamı da güçlendirmektedir. Ses tekrarı ile de yapılan türleri olması sebebiyle insan zihninde lafzî bir sanat olan cinasla benzer tesir oluşturmaktadır. Bu sebeple aks sanatını yalnızca bir manevî sanat olarak görmenin eksik olacağı, onu ses âhengine dayalı bir manâ sanatı olarak nitelemenin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

el-Hatîb el-Kazvî'nî'nin, isimlendirmeden kısımlara ayırdığı aks sanatına dair örnekler üzerinde düşünüldüğünde, aks sanatının tarihi süreci de dikkate alınarak, söz konusu türlerin *aksu't-terkîb*, *aksu't-tealluk* ve *aksu't-tesâvî* şeklinde isimlendirilmesinin uygun olabileceği düşüncesindeyiz.

Aks, Kur'an'da yer alan bedî'î sanatlardan biridir. *Bedâi'u'l-Kur'ân*'a dâhil olan aks sanatının üç türünden ikisine dair örnekler Kur'an'da rastlamak mümkündür.

⁸² Bk. es-Suyûtî, *age.*, III, 318.

⁸³ Enbiyâ, 21/33.

⁸⁴ Muddessir, 74/3.

Kaynakça

- Akdemir, Hikmet, "Belâgat İlmî ve Kur'an Tefsirindeki Yeri", *Harran Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, yıl. 1996, S. 2. el-Askerî, Ebû Hilâl, *Kitâbu's-Sinâ'ateyn*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mektebetu'l-Unsuriyye, Beyrut 1419.
- Bolay, M. Naci, "Akis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1989.
- el-Cevherî, es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Beyrut 1987.
- Çevikoğlu, Hasan, "Kur'an-ı Kerim'de Edebî Üslûp", *Bozok Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 2012/1, S. 1.
- Değirmençay, Veyis, "Teşbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL, İstanbul 2011.
- Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, Ankara 2003.
- Durmuş, İsmail, "Kalb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul 2001.
- , "Tarsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL, İstanbul 2011.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'âs el-Ezdi es-Sicistânî, es-Sunen, Çağrı Yayınları, İstanbul-Tunus 1992.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Huseynî el-Kefevî, *el-Kulliyât*, thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Misrî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1998.
- Emîn, Bekrî, *el-Belâğatu'l-Arabiyye fi Sevbiha'l-Cedid*, Dâru'l-İlmi li'l-Melayîn, Beyrut 1990.
- el-Halebî, Şihabuddîn Mahmud b. Süleyman b. Fehd el-Hanbelî, *Husnu't-Tevesul ilâ Sinâ'ati't-Terassul*, thk. Ekrem Osman Yusuf, Dâru'r-Raşid li'n-Neşr, Bağdat 1980.
- el-Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahman el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn-Muratteben alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, thk. ve trb. Abdulhamîd Hendâvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- el-Hâşimî, Ahmed, *Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut ty.
- İbn Ebi'l-İsba', Ebû Muhammed, *Tahrîru't-Tahbîr fi Sinâ'ati's-Şi'r ve'n-Nesr ve Beyâni l'câzi'l-Kur'ân*, thk. Hafnî Muhammed Şeref, Birleşik Arap Emirlikleri ty.
- , *Bedî'u'l-Kur'âni'l-Mecid*, tkd. ve thk. Hafnî Muhammed Şeref, Nehdatu Mısır, Kahire ty.
- İbn Fâris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, Daru'l-Fikr, Beyrut ty.
- İbn Hicce el-Hamevî, Ebû'l-Mehâsin Takıyyuddîn Ebûbekr b. Ali b. Abdillâh, *Hızânetu'l-Edeb ve Ğayetu'l-Ereb*, Dâru Mektebeti'l-Hilâl-Dâru'l-Bihâr, Beyrut 2004.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut 1414 H.
- İbn Raşîk, Ebû Ali el-Hasen el-Kayravânî, *el-Umde fi Mehâsini's-Şi'ri ve Âdâbih*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru'l-Cil, Beyrut 1981.
- İbnu'l-Esrîr, Ebu's-Sa'adât Meccuddîn, *en-Nihâye fi Ğarîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, thk. Tahir Ahmed Zâvî-Mahmud Muhammed Tanâhî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ty.
- İbnu'l-Mu'tez, Ebu'l-Abbas, *Kitâbu'l-Bedî'*, nşr. Ignatius Kraczkowski, Dâru'l-Mesîra, Beyrut 1982.
- Kalkîle, Abduh Abdulazîz, *el-Belâğatu'l-İstilahîyye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1992.
- el-Kazvîni, Celâluddîn Ebû Abdillâh el-Hatîb, *el-İzâh fi Ulûmi'l-Belâğa*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Kılıç, Hulusi, "İştikak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIII, İstanbul 2001.
- Kızıklı, Zafer, "Arap Dili Belâgat Bilimine Kuramsal Bir Yaklaşım", *Journal of Islamic Research*, yıl. 2013/24, S. 1.
- Kudâme b. Ca'fer, *Nakdu's-Şi'r*, thk. Muhammed Abdu'l-mun'im Hafâcî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Saraç, M. A. Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi-Belâgat*, Bilimevi Yayınları, İstanbul 2001.
- Sarıkaya, Meliha Y., "Teşbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL, İstanbul 2011.
- es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ebîbekr, *Miftâhu'l-Ulûm*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- Selçuk, Bahir, "Divan Şiirindeki Ses ve Ahenkle İlgili Sanatlara Genel Bir Bakış", *Adıyaman Üniversitesi Eski Türk Edebiyatı Ulusal Sempozyumu*, ed. Süleyman Çaldak-İbrahim Halil Tuğluk, Adıyaman Üniversitesi Yayınları, Ankara 2010.
- es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Fadl İbrahim, el-Hey'etu'l-Misriyye, Kahire 1974.
- eş-Şerîf el-Curcânî, Ali b. Muhammed, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Mektebetu Lubnan, Beyrut 1985.
- et-Tehânevî, Muhammed Ali, *Mevsû'atu Keşşâf-ı Istilahâtî'l-Funûn ve'l-Ulûm*, Farsça'dan Arapça'ya çev. Abdullah el-Halidî, Mektebetu Lubnan Naşîrûn, Beyrut 1996.
- Yetiş, Kazım, "Akis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1989.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım, *Esâsu'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, Beyrut 1998.
- ez-Zerkeşî, Ebu Abdillâh Bedruddîn Muhammed, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Fadl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut 1957.